

„Tegyük fel, hogy ez a két orvos tényleg amerikai kém”

Politikai „antipszichiátria” az 1960-as években¹

Az alábbi történet egy pszichiátriai kórrajzon található, a dokumentum a Kádár-korszak Magyarországon készült. A kórrajz páciens hőse a korszak hőse, egykori illegális kommunista, majd pártmunkás; a pszichiáter pszichiáter, az adott kor „hivatásos normálisa”; a kórrajz szerepeltet továbbá külső „szakértőket” is: a páciens egykori illegálitásbeli harcostársait, akik '56 után a Párt hivatásos ideológusai.

A hosszadalmas kór- és kezeléstörténetben „rendszerültások”, a fordulatok évei – '45, '49, '57 – csúsznak egymásra. A páciens személyében a „végeképp eltörölt múlt” tüneti maradványait próbálják diagnosztizálni és kezelni a pszichiátria és az ideológia egymással versengő orvosai.

„Talán dünnögi egy új mesét”

Politika és pszichiátria úgy tűnik, valamilyen módon erendően összefonódik, vagy legalábbis valami hajlamossá teszi e két „tudást”, hogy teoretikusan vagy a gyakorlatban összefonják őket. „Politikai pszichiátriát” említünk ugyanis, amikor politikai diktatúrák a pszichiátria intézményeit és eszköztárát használják ellenzékük eltüntetéséhez, kínzásához vagy meggyőzéséhez. Az antipszichiátriának nevezett irányzat képviselői, akik többnyire maguk is pszichiáterek, a pszichiátria ideologikus mivoltát leplezik le. Szerintük a pszichiátria burkoltan „politizál”: betegségként definiál bizonyos társadalomellenes magatartásformákat. Mások úgy gondolják, a pszichiátriát a legnagyobb igyekezettel sem lehet megtisztítani a politikai tartalomtól, mert mint tudás, eleve hatalmi gyakorlatként jött létre. Michel Foucault és nagyszámú híve szerint a pszichiátria, ahogyan a börtön, a kórház, a humán tudományok vagy a „szexualitás”, az emberről való tudásként az ember egyre kiterjedtebb ellenőrzését, felügyeletét szolgálja.

Az OPNI kórrajztárának Kádár-korszakra vonatkozó politikai tartalmú anyagait² azonban nehéz a fenti meg-

közelítések keretei között értelmezni. Már csak azért is, mert az irattári anyagban elenyésző a klasszikus politikai pszichiátriai esetek száma, és ezek az esetek sem „nagy ügyek”, nem a demokratikus ellenzék vagy egyéb ideológiai célpont transzparensfiguráit büntették a szovjet gyakorlat szellemében pszichiátriai diagnózissal és „kezeléssel”, sőt a diagnózis olykor éppen a „páciens” védelmében született, „politikai menedékjogot” nyújtva a hatósági eljárás elől. Egyszóval esetünkben téves a feltételezés, miszerint a pszichiátria egyszerűen a politikai hatalom normalizáló „keze” volna. Noha itt sem mellékes, de mégsem lehet alapvető elemzési szempont a devianciák medikalizálása (az antipszichiáter-tekintet), sem a pszichiátria hatalom-tudásként való értelmezése (Foucault). A kórrajzok értelmezéséhez hasznosabb, ha a pszichiátriát és a politikát külön tartományként kezeljük, és nem olvasszuk egymásba sem teoretikusan, sem máshogy. A „politikai” esetek többségében ugyanis, aki a páciens pozíciójába kerül, színre visz valamilyen személyes tartalmat, amelynek megjelenítéséhez *bizonyos okokból*

éppen az adott politikai ideológia vagy adott politikus(ok) személye szükséges. A normalitás/patológia határait definiáló pszichiátria pozíciójából adódóan e személyes politikai tartalmakat kénytelen realizálni („sine morbo”) vagy virtualizálni („pszichózis”). A személyesség, a politika és a pszichiátria kórrajzokon dokumentált találkozásában éppen az a *bizonyos ok* válhat láthatóvá, amiért a személyesség politikai formát ölthet (vagy kell hogy öltön), valamint az eljárás, amellyel a pszichiátria, a kor „hivatásos normálisa”, a személyen keresztül legálissá vagy illegálissá minősít politikai tartalmakat. Ha a nézőpontot megfordítjuk, magára a politikára láthatunk rá: a tartalomra, amely alkalmas arra, hogy ilyen módon megszemélyesítődjön. A politikai tartalom normatív ideológiaként kapcsolatba kerül a szintén normatív pszichopatológiával, a találkozás során kölcsönösen „normalizálják” egymást. Az ilyen pszichiátriai esetek éppen e kettóstükör-jelleg folytán azt mutatják be, miképpen teremt a pszichiátria és a politika együtt olyan viszonyokat, amelyeket bizonyos értelemben „terápiás kapcsolatnak” nevezhetünk. A félreértés elkerülése érdekében hangsúlyozom, hogy az itt bemutatott történetet nem klinikai szempontok szerint értelmezem, a „klinikai szempont” éppen úgy az elemzés tárgya, mint a politikai. Nem a diagnózis, a terápia helyessége vagy elhibázottsága a kérdés, hanem az, hogy *mit jelent* a diagnózis és a terápia a páciens, az orvos és a többi szereplő számára. Így a „beteg” és orvosai találkozási, függetlenül a kezelés jellegétől, annyiban „terápiás kapcsolat”, amennyiben kölcsönösen értelmezik egymást, és amennyiben a probléma megnevezésének és kezelésének tulajdonított értelem befolyásolja az ápolat szenvedését.

Az itt bemutatott kórrajz több vonatkozásban is politikai tartalmú. A páciens, akit itt Erzsébetnek nevezek, politikai üldözött, tragédiája a nyilasok börtönében kezdődik és a pszichiátriai kezeléssel sem ér véget. Másfelől a pszichiáterek a páciens nézeteit politikai téveszmékként azonosítják és akként „kezelik”. Továbbá Erzsébet rokoni és baráti kapcsolatban áll a kor két vezető ideológusával, akik a maguk eszközeivel szintén orvosolni akarják az ideológiai és/vagy pszichés problémát.

„Sok jajgatást hallottam”

Erzsébet 1945 és 1961 között hosszabb-rövidebb megszakításokkal több mint 10 évet töltött különböző pszichiátriai klinikák zárt részlegein, legalább 60 elektrokk-kezelésben részesült, többször átesett inzulinómán, emellett évtizedekig kezelték egy *Hibernal* nevű gyógy-

szerrel. A hosszadalmas kórtörténet tünetként kezelt tartalmait a 16 év „rendszerátváltásaira” utalnak: nyilasok börtöne, koncentrációs tábor, a Rákosi-korszak ideológiája és börtönei, a Kádár-korszak ideológiája és „börtönei”. Erzsébet kórtörténetében a nyilasuralom és a magyarországi szocializmus két korszaka csúszik össze. Sorsát talán éppen ezek az összecsúszások terelték az itt bemutatott kényszerpályára. Ami a szocializmust illeti, a két korszakot két jellemző szlogennel szokták szemléletesen megkülönböztetni. Rákosit idézve: „aki nincs velünk, az ellenünk van”; Kádárt idézve: „aki nincs ellenünk, az velünk van”. A kórrajzot olvasva éppen az nem tisztázható, hogy ki kivel és ki ellen *van*: ki lehet kommunista az illegalitás, a sztálinizmus évei és '56 után, egyáltalán, *mi* vagy ki a kommunista és *mi* vagy ki az „ellenség”.

A kórrajz 1964-es keltezésű, az orvosok ekkor zárják le véglegesen a kórtörténetet. A vastkos dokumentum-csomag számos csatolmányt tartalmaz: egy évtizedre visszamenőleg Erzsébet korábbi kórrajzait, személyes leveleket, valamint bírósági végzéseket a páciens gondnokság alá helyezéséről. A legelső dokumentum 1953-ból származik, ekkor kerül Erzsébet először a Lipótmezőre. A kórrajz szövegében nemcsak a korszakok csúsznak össze, hanem a nyelvtani személyek is, a pszichiáter szerző ugyanis nem alkalmaz függő beszédet:

„1948 körül szakérettségét tett. 1943 – 44-ben a kommunista pártközpontban dolgozott, ekkor a csendőrség röpiratterjesztés miatt elfogta, és hosszú ideig ült a Konti-utcai (sic!) börtönben, majd kivitték Németországba, és ottan volt internálva egészen a felszabadulásig, és akkor az egyesült szövetséges hadsereg szabadította ki. 1945-ben aztán a svédek meghívták magukhoz, onnan került 1946-ban haza. Már ottan előzőleg beteg lett, és vagy 8 hónapig az is volt, »csak arra emlékszem, hogy állandóan visioim voltak, mindig azt láttam, ami lagerben volt, és hallottam a hangokat is, sok jajgatást hallottam«. (...) 1952-ig a kommunista párt központjában dolgozott. (...) 1945-ben Svédországban lett beteg. »Novemberben visioim voltak. Ha hoztak valamit enni, mindig vért láttam benne (sír), ottan hallottam mindig jajgatást, nagy halom hullákat láttam... jaj... jaj... annyit sokkoltak mostanában, hogy nem is tudom tovább mondani« – mondja, de aztán egy kis biztatásra folytatja. (...) »engem is megvertek, égettek a villanydróttal, csontig égettek azért, hogy adjam ki, kik vannak az illegális mozgalomban«. Az elmúlt évben, talán augusztusban vagy szeptemberben a mentők bevitték az Uj János kórház zárt osztályára, pedig ekkor egészen jól érezte magát (sír). Biztos, hogy ekkor nem

volt semmi baja sem, mert ha beteg lett volna, akkor ezt észrevették volna a munkatársnői is rajta (zokog). Biztos, hogy voltak ellenségei, »az elmúlt rendszer volt, az egész rendszer«. Azok fogták el 1944-ben. Mostan azonban minden valószínűség szerint valaki rábeszélte a fivérét, hogy őt zárassa intézetbe, pedig már 1948 óta a kórházakat járja és talán négy ízben is volt az Uj János elmeosztályán (recte hatszor). Legutóbb ES-kezelést kapott, és ide ezért hozták át, mert ő tiltakozott ezen kezelés ellen. Ilyenre ugyanis nincsen semmi szükség mostan már, mert teljesen jól érzi magát, nem szorul már semmiféle kezelésre. Amikor aztán követelni kezdte a kibocsátását, akkor mindjárt elkezdtek sokkolni. Tehát biztos, hogy minden orvos haragszik reája, azért, mert nem akarja magát úgy kezelteni, ahogyan azoknak tetszik. Ezért sokkolták azután úgy, hogy kificamodott a bal keze. Tehát ezt erővel tették, mert kérttem, hogy engedjenek el. Mert én nem akarok tovább a társadalom nyakán élni.”

E megrázó beszámoló alapján Erzsébet a kor sokat szenvedett hőse. Illegális kommunista, aki végigjárta választott sorsa összes lehetséges poklát – a nyilasok börtönétől a koncentrációs táborig. Mint olvashattuk, szenvedései nem értek véget, sőt úgy tűnik, rendre ismétlődnek: rémképként a hangokban és a hallucinációkban, valóságként pedig az elektrosokk-kezelésekben kísért a börtönmúlt. A kezelőorvos a hallottak alapján így foglalja össze a körtörténetet:

„Összefoglalás:

Az Uj János kórház zárt osztályáról, ahol 1950 óta hat ízben is ápolták schizofrenia paranoid kórjelzéssel, hozták át intézetünkbe. 1949 és 50 között Svédországban ápolták zárt intézetben, ismételten esett át shokk-kezelésen. Org. idegrendszeri elváltozások nála nincsenek. Psychésen helyesen orientált, intellektusa ép, emlékei megtartottak. Élénk érzéksalódások, vonatkoztatásos doxasmák, hibás ítéelő, következtető műveletek. Nyugodt viselkedés, meglehetősen bizalmatlan magatartás, labilis hangulat.”

Az *Összefoglalás*ból nem derül ki, hogy Erzsébet fentebb idézett beszámolójában mi tekinthető „élénk érzéksalódás”-nak, „vonatkoztatásos doxasmá”-nak (a börtön és a koncentrációs tábor utáni flashbackek, bátyja szándékaira vonatkozó feltételezései vagy a kórházi kezeléssel kapcsolatos fenntartások?), ahogyan az sem, mely állításaira vonatkozik a megállapítás, miszerint az „hibás ítéelő, és következtető műveletek” eredménye. Annyit tudhatunk,

hogy az orvosok megtartották a régi diagnózist, amelynek alapján Erzsébet további zárt intézeti kezelésre szorul. Az első napokban tiltakozik, haza akar menni, miután követelése nem teljesül, éhségsztrájkba kezd. Viselkedését orvosai ugyancsak tünetként kezelik:

„4.18. Nem fegyelmezett, állandóan hangoskodik, erőszakosan követeli hazabocsátását. Alvása nyugtalan, minduntalan kikel ágyából, ápolónőket, orvosokat trágár szavakkal illeti. Nem hajlandó addig étkezni, míg haza nem bocsátjuk.

4.20. ES-kezelést vezetünk be nála naponta, mivel nyugtalansága, evési negativizmusa nem szűnik.

4.23. 3 esetben kapott ES-kezelést – megszelídült. Egyedül is hajlandó étkezni, visszautasító, bizalmatlan, trágárkodó magatartása megszűnt. Kihelyezzük az osztályra, ahol élénken bekapcsolódik a terápiás munkába.”

A következő bejegyzés három hónappal későbbi. Eszerint állapota tartósan javul, kijárhat az intézetből. Egy hónappal később szabadságáról nem jelentkezik, ezért a létszámból kiírják. Pár hónap múlva Erzsébet újra az intézetbe kerül, ugyancsak a János-kórházból. Elmondása szerint dolgozni szeretne, de az ES-kezelésektől rossz a memóriája. Korábban a pártközpontban adminisztratív munkát végzett, miután ezt jelenlegi állapotában nem tudja folytatni, fizikai munkásként keresett állást. Új munkahelyén – egy gyárban – azonban gyámsága és az ezt igazoló diagnózis miatt állandó konfliktusai vannak, nem bíznak rá semmit, ismételt kérésére sem akarják a futószalag mellé állítani, végül kivizsgálásra küldik a János-kórházba, a János-kórházból újra a Lipótra. Ekkor, orvosait idézve: „schizoid és paranoid vonásokon kívül pszichotikus tünetei nincsenek”, további megfigyelés céljából mégis a kórházban tartják. Az első napokban „vidám, humoros előadásokat tart társainak”, a *megfigyelő*ből azonban mégsem hazaküldik, osztályra helyezik, mert „töprengő, visszahúzó”. Az osztályon „introvertált, mindennap elolvassa a *Szabad Népet*, értelmesen el lehet vele beszélgetni bármely cikkről”. Egy hét múlva azonban újra követeli szabadon bocsátását, éhségsztrájkba kezd, újra ES- és Hibernál-kezelésben részesül, amittől, az orvosokat idézve: „megnyugszik, politikailag jól képzett betegtársaival szívesen elbeszélget”. Több mint hat hónapi kezelés után végül „hozzátartozói kíséretében javult jelzéssel” elbocsátják.

Nehéz eldönteni, miért tartják Erzsébetet hónapokon át az osztályon. A kezeléstörténetet olvasva az ötvenes évek elejének példás állampolgárát láthatjuk. Egykori

pártalkalmazott, aki nemzetgondozottként akár fizikai munkakörben is dolgozni szeretne, a kórházban is naponta elolvassa a *Szabad Népet*, az arra érdemesekkel politikai eszmecserét folytat.

Három évvel később, 1958-ban „igazgatói rendeletre” egy orvos és egy főnővér Erzsébetet a lakásáról szállítja be az intézetbe erőszakkal – tűzoltók és mentők segítségével, ugyanis nem lehetett másként meggyőzni arról, hogy az érte érkező kórházi személyzet nem „titkos fasiszta szervezet küldöttje”. Kezelése a későbbi években is ugyanúgy zajlik, mint addig: követeli szabadon bocsátását, ES-, Hibernál- és inzulinkezelést kap. 1958 és 1961 között az év nagy részét az intézetben tölti – hasonló módon. Nehezen érthető, miért bajlódnak ennyit az orvosok az úgy tűnik, joggal dühös Erzsébettel, és az sem világos, miért került ’58-ban ismételtén a pszichiátriára „igazgatói utasításra”.

Az egyetlen támpont Erzsébet bátyjának és kinevezett gyámjának neve, valamint egy 1959-ből származó bejegyzés, ekkor Erzsébetet pár napos szabadságra hazaengedték:

„Bátyja telefonon közölte, hogy ismét igen kritikátlanul viselkedik. A kongresszus idején Hruscsov elvtárral akar találkozni, hogy elmondja észrevételeit az MSZMP vezetőiről. Különböző feljelentéseket írogat, nem enged be senkit a lakásba. Bátyja kéri, hogy ne írjuk még ki, ő megragad minden alkalmat, hogy »békésen« hozza be.”

A név alapján nem kétséges, hogy Erzsébet az MSZMP egyik vezetőjéről kíván panaszkodni Hruscsovnak. A báty szintén illegális kommunista volt, az ötvenes évek elején újságíró, ’56 után az MSZMP egyik magas beosztású vezetője. Ha emlékszünk, Erzsébet korábban is úgy gondolta, fivérét beszélte rá valaki arra, hogy őt pszichiátriai intézetekben helyezték el. A tragikus történet eszerint így szól: egy testvérpár részt vesz az illegális mozgalomban, a hűg börtönbe kerül, megkínózzák, majd mint kommunistát koncentrációs táborba deportálják. A börtön és láger kínzásait Erzsébet (ahogyan a legtöbben) nem tudta feldolgozni. Visszatérő rémképeit súlyos elmebetegségként diagnosztizálják, ennek megfelelő kezelést kap, majd fivére gondnoksága alá helyezik. Ez újabb konfliktusokat eredményez. A báty számára feltehetően kellemetlen teher a gondjára bízott hűg, aki ráadásul nem törődik bele sorsába, megpróbál munkát találni. Munkahelyén a pszichiátriai diagnózis és a gyámság ténye Erzsébetet újabb konfliktusokba keveri, újra és újra a pszichiátrián keresi a megoldást: mentsék fel a stigmatizáló gyámsági kötelék

alól. A korábbi súlyos diagnózis és a báty pozíciója megfelelő érvek mutatkozik arra, hogy az orvosok Erzsébetet lehetőleg minél hosszabb ideig zárt intézetben tartásák. E szomorú történet alapján a pszichiátria egyszerűen a hatalom, pontosabban egy bizonyos hatalmon lévő személy hű szolgája. Ebben az értelemben Erzsébet „betegsége” valóban krónikus és gyógyíthatatlan, állapota akkor tekinthető éppen „javultnak”, ha békésen tűri sorsát, és nem zavarja pártfunkcionárius bátyja hétköznapijait. A történet mégsem ilyen egyszerű.

„Politikai doxasmák”

Az 1960-as kórrajzon a diagnózis indoklásakor „politikai doxasmák” kifejezés szerepel, ez a korábbi kórrajzokon nem fordult elő. A kezeléstörténetből kiderül, hogy az ES-kezelés ekkor már nemcsak a szabadulási kísérletet szankcionálja, hanem bizonyos politikai téveszméket is: „a mostani párt egy reakciós beépített banda. Rákosi elvtárs volt az utolsó kommunista. Ez a véleményem. A bátyám se különb, az is egy beépített fasiszta, az ilyenek nem érdemelnek kíméletet.” A pszichiátriai minősítés szerint ezeknek az elképzeléseknek nincs valós alapjuk, *téveszmék*, azaz Erzsébet „kóros személyiségének talaján kialakított, megingathatatlan bizonyosságú kóros ítéletek”. 1960-ban Rákosi és az általa fenntartott ellenségkép felidézése a pszichiátriai osztályon „politikai doxasmává” minősül. „Tudható”, hogy „fasiszták” létezhetnek még 1960-ban is a szocialista Magyarországon, néhányan közülük ’57 óta börtönben ül, másokat kivégeztek, sokan disszidáltak, a maradék még titokban tevékenykedik, őket az állambiztonságiak figyelik. Azonban „lehetetlen”, hogy a Politikai Bizottság tagjai közé fasiszta épüljön be. Ahogyan utólag kiderült, a korábban „beépített fasiszták”, „imperialista kémek” (például Rajk László és társai) sem voltak igazából azok. A pszichiátria nézőpontjából Erzsébet *téveszmék* foglya, amennyiben az MSZMP KB-tagjait „reakciós bandának” véli (és amennyiben Rákosit tartja az utolsó kommunistának). Erzsébet tapasztalatai alapján viszont *reakciós* és *fasiszta* az, aki a kommunistákat üldözi, bebörtönzi és kínozza. Ha ilyesmi egy szocialista országban (vele) előfordul, és ehhez éppen az egyik PB-tag asszisztál, akkor a szovjet pártfőtitkáron kívül más valóban nem igazán nyújthat érdemben segítséget.

Erzsébet mégsem marad remény nélkül a pszichiátrerek „fogságában”. 1960-tól az orvosok mellett feltűnik egy „külső” terapeuta. A kórrajz csatolmányként számos kintről küldött gépelt levelet is tartalmaz, ezek egy részét Erzsébetnek címezték, más részüket az osztályos főor-

vosnak. A levelek szerzője egyetlen személy, akit itt Miklósnek nevezek. Miklós szintén illegális kommunista volt, Erzsébet és bátyja közeli ismerőse és harcostársa. A háború alatt megúsza a börtönt és a deportálást. Az ötvenes évek elejétől marxizmus–leninizmust oktat, több ilyen tárgyú könyv szerzője, 1960-ban egyetemi docens. A kórrajzhoz csatolt gépelt levelek gyógyító szándékkal íródtak, Miklós célja, hogy Erzsébet mielőbb kikerüljön a pszichiátriai osztályról. Ennek érdekében, ahogyan az a levelekből kiderül, egyrészt politikai tárgyú szakirodalmat ajánl, a látogatások alkalmával a könyvek, cikkek tartalmát hosszasan megvitatják. Más levelek konkrét tanácsokkal látják el Erzsébetet arra vonatkozóan, hogy mit kell tennie egy kommunistának, ha pszichiátriai osztályra kerül:

„Kedves Erzsikém!

Azon fáradozom, hogy két héten belül véglegesen és örökre otthagyd azt a ketrecet, melybe bezártak. Hallgass meg a jó tanácsot:

Bemégy a kezelőorvoshoz, és a következőket mondd neki:

1. Megértetted saját tapasztalatodból, hogy az intelligenciának és az igazi kommunista erkölcsnek egyik legfontosabb követelménye az önuralom, gonosz indulatokon való eluralkodás.

2. (...) Belátod, hogy gyanakvásoddal a kommunista párt iránt az intézetben gyanakvást és ellenszenvet keltettél a betegek és az ápolók között. (...)

3. Belátod, hogy elmeállapotod miatt egyelőre kezelésre szorulsz. Nem akarsz kimenni a Szovjetunióba, hanem a betegekkel való türelmes bánásmódot a gyakorlatban akarod bebizonyítani, hogy úrrá leszel elmebetegségeden, és érdemes vagy az orvosok bizalmára.

Vízióidból, hallucinációidból két óra alatt gyógyítalak. Ha egyelőre lennének vízióid, ne mondd meg az orvosoknak! Tagadd le! Mondd, hogy nincsenek mostanában egyáltalán vízióid.”

A furcsa levelezés az illegalitás börtönéveit idézi. A szabad elvtárs segít a bajba jutottnak, ideológiai bátorítást és tanácsokat ad a fogvatartókkal való helyes viselkedésre vonatkozóan. Azonban nem derül ki, hogy kik a pszichiáterek ebben a kontextusban. A fentiek alapján azt is gondolhatnánk, Erzsébetnél is jobb kommunisták, hiszen a páciens viselkedésében éppen a kommunista erkölcsnek ellentmondó motívumokat kezelik és diagnosztizálják. Miklós mégis „ketrecnek” nevezi a pszichiátriai osztályt, sőt úgy gondolja, ő maga hatékonyabb terápiát alkalmaz a víziók gyógyítására, mint Erzsébet jelenlegi orvosai. Egy másik levélből idézek:

„Lásd világosan, miről van szó. Két gyógyászati elv állott egymással szemben. Az egyik szerint a beteg gyógyíthatatlan choc-olni kell, gyógyszerelni kell, zárt intézetben kell tartani. A másik elv szerint elmebeteg nincs, csak olyan ember, akinek téves erkölcsi eszméi vannak, s ha ennek helytelenségét megmagyarázzuk neki, akkor ugyanolyan egészséges emberré válik, mint bárki más. Az egyik irányzatot követik a te kezelőorvosaid, a másikat én.”

A kommunista „antipszichiáter” szerint tehát nincs elmebeteg, csak olyan ember, aki „téves eszméket” vall, azaz nem kommunista. A terápia eszerint körültekintő ideológiai képzés, a szenvedést és a helytelen cselekedeteket a helyes ideológia hiánya okozza. Innen nézve az orvosok éppen úgy betegnek tekinthetők, mint Erzsébet. Hamis ideológiai alapon, rossz eszközökkel *nem* gyógyítanak. A levelekben több szó nem esik Erzsébet vízióiról (a kórrajzon az orvosok sem dokumentálnak ilyen tünetet), annyit tudhatunk, hogy Miklós úgy gondolja, hogy a „víziókat” a pszichiáterek előtt titkolni kell (ahogy egykor a börtönben az elvtársak kiletét és a tervezett akciókat); és az ilyen tünet Miklós terápiájával szüntethető meg. Mivel Miklós terápiája „ideológiai alapon” működik, feltételezzük, hogy az esetleges víziók is „politikai” természetűek lehetnek. Eszerint Erzsébet valami olyat láthat, ami nem valós, azaz ideológiai szempontból „hamis”, és ami kizárólag a kommunistákra tartozik (jobb, ha a pszichiáterek nem szereznek róla tudomást). A pszichiátria és a víziók státuszára vonatkozóan a levelezés további részletei adhatnak támpontot.

Miklós és Erzsébet viszonya valóban „terápiás kapcsolat”. Erzsébet válaszol a levelekre, beszámol, hol tart a kötelező olvasmányokkal, és hogyan viseli az ES- és inzulinkezeléseket – hőiesen, ahogyan a börtönben a kínzást, de mindenekelőtt folyamatosan vitatkozik Miklóssal. A levelek egy része a túlságosan hevessé vált viták higgadt megbeszélése. Innen értesülünk a viták tárgyáról.

„De te mindenkivel összeveszel, aki egyáltalán vitatkozni mer veled – írja Miklós. Rákosi csinálta ezt. Aki bírálni merte, azt börtönbe dugta és a seggnyalókkal vette magát körül. (...) Az lehet, hogy te 1944-ben önfeláldozó kommunista voltál. Az régen volt. Most alapvető magatartásbeli kérdésekben letértél a kommunista útról. Te úgy értelmezed az igazságosságot, hogy csak Neked szabad beszélni, másnak nem. (...) Az elmegyógyászok egyetlen beteget sem tudnak meggyógyítani, de mégsem saját elméletükben keresik a hibát, hanem a betegben. Te ugyanezt teszed. Mindenkivel összeveszel,

de a hibát mégsem magadban keresed. Amikor szóba került, hogy Tariska hat évet ült ártatlanul börtönben, akkor te gondolkodás nélkül rávágtd, hogy Őérte nem kár, megérdemelte.”

Noha Miklós nem görcskezelésekkel, hanem ideológiával, szakirodalommal és levelekkel gyógyít, Erzsébet szavaiban és viselkedésében mégis ugyanazt érzelmi tünetnek, amit az orvosok: az önuralom, az önkritika hiányát, valamint a Rákosi-féle politikához való ragaszkodását, az ellenségképre épülő ideológia helyeslését. A pszichiáterek számára a betegségbelátás feltehetően az élethosszig tartó gondnokság elfogadását jelentené. Miklós szerint az „önkritika” gyógyító, a másik fél (legyen az a pszichiátria vagy maga a reakció személyesen) higgadt meghallgatása „aki nincs ellenünk, az velünk van”, azaz meggyőződés, alapon. A Tariska kapcsán folytatott vita azonban arról árulkodik, hogy a pszichiátria mégsem állítható egyértelműen párhuzamba a „reakcióval”. Tariska István ugyanis egy személyben pszichiáter és kommunista, koncepció per áldozataként 1951-ben börtönbüntetésre ítélték. Három (nem hat) év elteltével rehabilitálták 1954-ben. A Tariska személye körüli ellentmondások (miképpen lehet egy kommunista pszichiáter, vagy amennyiben

pszichiáter, megérdemli-e a börtönt) egyelőre nem tisztázódnak. Azt tudhatjuk biztosan, hogy Erzsébet a politikai ideológia terápiás környezetében azért tekinthető betegnek, mert „letért a kommunista útról”, azaz nem vonta önkritika alá a sztálinizmus éveit. Miklós további tanácsokat ad Erzsébetnek a pszichiáterekkel való bánásmóddal kapcsolatban:

„Ha orvosokkal beszélsz, egyre ügyelj! Az orvosok az önuralmat próbálják ki.

Megvádolnak hazugsággal, s vizsgálják, hogy ezt hogy tudod elviselni. Erre sosem szabad azt válaszolni, hogy »maga hazug, gonosz!«. Hanem mindig csak annyit: »Ön téved, ez nem felel meg a valóságnak. Ön rosszul van informálva.« Elkezdenek fenyegetni. Megnézik, hogyan viseled el. Szépen mosolyogsz hozzá, és felteszel neki egy ellenkérdést: »Doktor úr, szilárdan meg van erről győződve, vagy csak megalapozatlan hamisítás? Ha meg van győződve, miből van meggyőződve?«”

Az idézet alapján továbbra is kérdés, Miklós számára mit képviselnek a pszichiáterek. Egyrészt a pszichiáter kommunista orvos (mint Tariska), aki a páciens kommunistaságát méri fel, s csak azt ítéli zárt intézeti kezelésre, aki

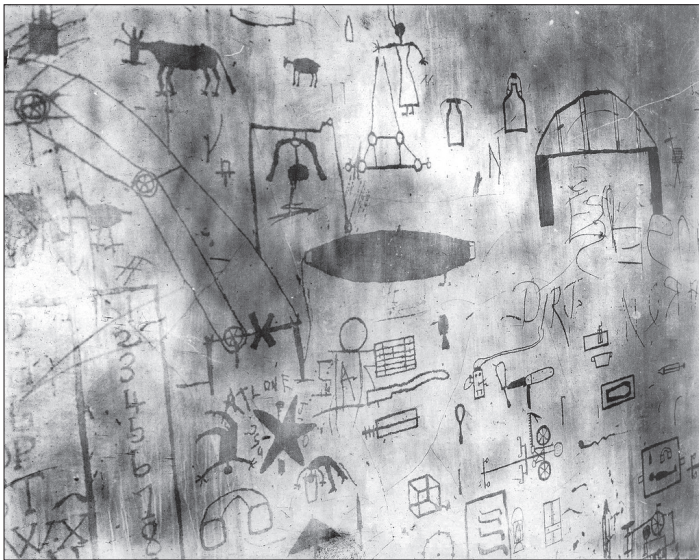
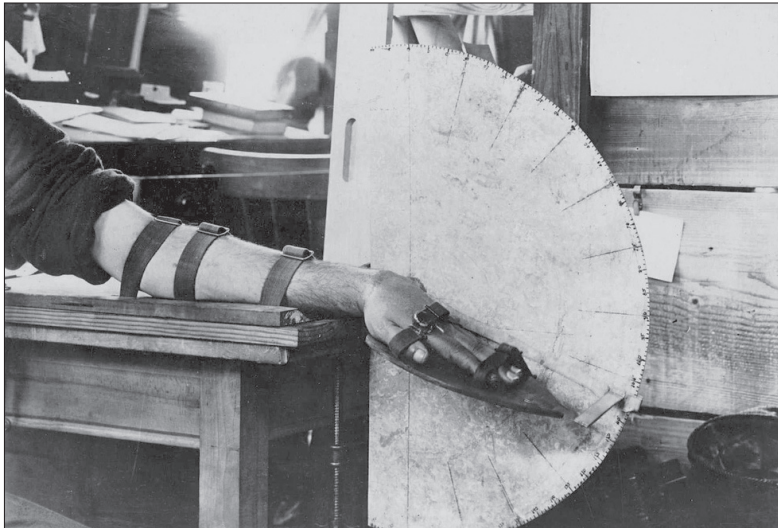
Lipótmező

1868 Országos Budai Tébolyda – 2007 Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet. Élt 139 évet

Ahogy mondani szokás: fogalom. Biztosan nem élettelen, de azt sem mondhatnánk, hogy élő. Nem személy és nem tárgy, vagyis egyik sem teljesen. A Lipótmező egy fogalom – volt. Nehéz rákérdezni, sokat kell kérdezni, és nehéz igennel-nemmel felelni.

Mindesetre 1868 előtt nem volt Országos Budai Tébolyda és 2008-tól nincs többé OPNI. Nehéz megfogalmazni, hogy *mi* az, ami 1868 előtt annyira hiányzott, és ami 2008-ban már nincs többé. Az ún. *elmeügy* nem volt mindig „ügy”. Létezett világ pszichiátriai intézetek nélkül is, a bolondságnak története van. Az őrült a pszichiátria nélküli világban lehetett szent, szabad, megtűrt (nem kirekesztett), vagy lehetett védelem nélküli áldozat, elhanyagolt, gyógyíthatatlan beteg. Attól függ, ki és miért írja meg a bolondság történetét, amely természetesen egyúttal mindig a pszichiátria története is. A bolondság e történetei általában az ókorral kezdődnek és a pszichiátria intézményesülésével érnek véget.

A „Lipótmező” ma már lezárt fejezete egy történetnek, amely úgy kezdődött, ahogy Magyarországon a történetek kezdődni szoktak: „Nyugaton már 100 éve van, nálunk még nincs.” Van egy „ügy”, amely nincs megoldva, amiért nemes érzelmű emberek harcolnak. Philippe Pinel (1745–1826) francia pszichiáter heroikus küzdelmét közismert festmény ábrázolja: egy nagy épület udvarán elegáns, szimpatikus úriember felügyeli, amint oszlopokhoz láncolt rongyos, elgyötört nők kezéről a szolga leoldja a láncokat. Nálunk fél évszázaddal később készült kép Schwartz Ferencről, a „magyar pszichiátria atyjáról”, amint egy széken ül, kissé előrehajolva, kezében a „Lipót” jól felismerhető tervrajzával. Az „ügy” színtere Pinel esetében egy létező intézmény, Schwartz Ferenc esetében a létező intézmény Bécsben van, ennek mintájára készült a kezében lévő tervrajz. Pinel az ún. „terápiás tébolyda” nevében verette le a bolondok láncait, hirdelve, hogy az őrült beteg; nem elzárni, leláncolni, hanem meggyógyítani kell.

Magyarországon (Lafferton Emese kutatásai alapján) nem létezett ún. „megőrző tébolyda” (a Pinel-kép helyszíne). Az 1850-es évekig a bolondságot népi gyógymódokkal kezelték, a „kezelhetetlen”, zavaró eseteket a kórházak vagy börtönök celláiban helyezték el. A módosabb családok kapcsolataikat felhasználva természetesen bejuttathatták családtagjaikat a bécsi vagy prágai intézetekbe, 1812-től azonban az osztrák kormány egy rendeletben megtiltotta a magyar betegek felvételét. A jómódú „neuraszténiasok” ellátására szolgáló magánszanatóriumokat csak a század végén, az „idegesség korában” alapították, ám ezek az intézmények akkor sem kezelték „elmebetegeket”. Elmeügy tehát van, elmeógyógyintézet azonban nincs. A Lipótmező csaknem évszázados lobbizás nyomán jött létre. A budai terület többszörösen is kiérdemelte a Lipót nevet, ugyanis 1791-ben, II. Lipót uralkodása idején született rendelet magyarországi *örjintézet* alapítására. Az ügy némileg elhúzódtott, végül, ahogy a kép is ábrázolja, Schwartzer Ferenc elérte, hogy 1857-ben újabb uralkodói rendelet nyomán valóban megkezdődjenek az építkezés munkálatai. A telek Göbl Lipót molnármester tulajdona volt, innen a Leopoldfeld-Lipótmező elnevezés. A kivitelezésbe két vállalkozó belebukott, végül a harmadiknak sikerült: 1868. december 6-án átadták az intézetet főépülettel, orvosok, ápolók lakásaival, parkkal. Az ápolók – vagy a kor szóhasználatával: az *örök* – a környékbeli sváb falvak szegényebb lakói közül érkeztek biztos lakhely és ellátás reményében. Az első igazgató Schnirch Emil osztrák orvos volt. A visszaemlékezők szerint nem volt könnyű megbirkózni a szereppel: „bolond-doktor” legyen Budán, vagy a Monarchia magas beosztású tisztviselője. Inkább az utóbbit választotta, általában az intézet falain kívül reprezentálta az épület és az intézmény méreteit. A későbbi igazgatók belülről igyekeztek az intézményt a kor kívánalmai szerint alakítani, törekedtek arra, hogy a „hasonló műveltségű betegek egymással kapcsolatba kerüljenek”. Az épület közepén a római katolikus kápolna állt (áll ma is), mellette kétoldalt a görögkeleti és az izraelita betegek imaterme, valamint külön református és evangélikus istentiszteleti terem. Az első emeleten helyezték el az I. és II. osztályú fizető betegeket. Itt a hölgyek számára elegáns szalon, az uraknak társalgó épült, zongorával, könyvtárral. Hetente katonazenekar adott koncertet. A III. osztályú, nem fizető betegek a földszinten és a második emeleten laktak, társalgó, szalon nélkül. A „dühöngő” férfiak és nők számára pedig 32-32 cella szolgált lakhelyül – társadalmi helyzetüktől függetlenül. Az intézmény fejlesztései a „hasonló műveltség elvét” követték, télikert épült, teniszpálya, uszoda, cipész-, szabó-, asztalos- és pékműhely, sertésletelep, mosoda, jéggyár – szolgáltatásként vagy munkahelyként, de a „köz” javára. A Lipót-társadalom az évtizedek alatt megteremtette a maga művészvilágát is, lelkes orvosok gyűjtötték az itt kezelt hivatásos és nem hivatásos képzőművészek munkáit, 1932-ben a gyűjteményből államilag is elismert múzeum jött létre az intézmény területén, az egyik orvos műgyűjtőről Selig Árpádról elnevezett Selig-múzeum. A kezelés elsősorban nyugtatók (opiát- és brómszármazékok), fürdő, kényszerzubbony és cella alkalmazását jelentette.

Az „elmeügy” a század végén újabb kihívások elé nézett: az intézmény rendkívül túlszűfoltta vált, kezeléseket nyomán kevés beteg távozott gyógyultán, azonban éppen ekkor zajlott a pszichiátria egyetemi intézményesülése, a 19. század második fele az agyanatómiai kutatások hőskora. Az egyetemi pszichiátriai tanszékek és klinikák létrejötte, a betegségek egyre pontosabb megfigyelése, leírása és osztályozása nem eredményezte a terápiás eljárások fejlődését. A Lipótmezőhöz hasonló nagy pszichiátriai intézetek Európa-szerte túlszűfoltta váltak, nem tudtak megbirkózni a jobb híján rájuk bízott szociális feladatok ellátásával: tömegével kerültek ide a nincstelen alkoholisták, szifiliszesek, a világháború után pedig a háborús neurózisoktól szenvedők. A kutatók optimizmusával tehát együtt járt valamiféle terápiás nihilizmus. Éppen a Lipót falai között folytak a helyzet megoldására hivatott kísérletek: a harmincas évek elején Meduna László itt folytatta mesterséges görcsrohamok kiváltásával kapcsolatos kutatásait, ez képezte később a köznyelvben elektrosokk-kezelésként ismert eljárás alapjait. Meduna 1939-ben az USA-ba emigrált, s ott vált világhírűvé. A kezeléshez szükséges gépeket Magyarországon csak az ötvenes évek elején szereztek be, az elektrosokk-kezelések váltották fel a jóval kockázatosabb és kétes eredményekkel járó inzulin-kóma-terápiát.

A második világháború a Lipótmezőn is háború volt: akadozott a víz-, a villany-, az élelmiszer-ellátás, a legyengült betegek körében járványok pusztítottak. A német hadvezetés több ízben is át akarta venni az épületet – sikertelenül. 1945 júniusában a szovjet katonai parancsnokságnak viszont sikerült: az épületből elszállították a betegeket, egy év múlva költözhetek vissza 150 hátrahagyott idegbeteg szovjet katona és 800 háborús menekült társaságában. A szovjet katonák helyére később görög menekültek kerültek, és tbc-s hadifoglyok. A szovjet csapatok távozása után itt is megkezdődött az újjáépítés, a tbc-s betegeknek tbc-elemező alakult, az ötvenes évektől megszűnt a fizető és nem fizető betegek elkülönítése, mindenki ugyanolyan színvonalú ellátást kapott (leginkább „társalgó és szalon nélkülit”). Létrejött a pszichológiai laboratórium Benedek István vezetésével, az elmeügyből pedig hivatalosan is állami ügy lett. 1948-ban a Népjóléti Minisztérium elmeügyi felügyelőséget szervezett Tariska István vezetésével. 1951-ben a pszichológiai laboratóriumot megszüntették, Benedeket politikai okokból eltávo-

lították, ez lett a sorsa az elmeügyi felügyelőségnek is, megszüntették, Tariskát pedig koncepció perben ítélték el (1954-ben rehabilitálták, visszakerült az intézetbe). 1953 és 1957 között az intézetet Gimesné Hajdu Lili pszichiáter, egykori pszichoanalitikus vezette. Ez utóbbi képzettségét az ötvenes években célszerűbb volt inkább eltitkolnia. A pszichiátria-pszichológia világának nyelve szovjet mintára a pavlovi „újbeszél” lett, az intézet orvosai informális keretek között tanulták egymástól a „polgári” diagnosztikai eljárásokat és a nyugati szakirodalmat (Paneth Gábor közlése alapján). Az ötvenes évek elején dolgozták ki az első ún. antipszichotikumokat, ekkor indult el a farmakoterápia, amely ma a pszichiátriai kezelés alapja. Ekkor, az ötvenes, hatvanas években a kezelés elsősorban konvulzív terápiákat, inzulinómát és nyugtatók adagolását jelentette. '56-ban, ahogyan a kinti világban is, Forradalmi Bizottság alakult az egykor meghurcolt Tariska vezetésével. Hajdu Lilit leváltották, majd november végén visszahelyezték. Az orvosok közül sokan disszidáltak, az igazgatónő kiosztott néhány fegyelmet. Gimesné 1957 végén visszavonult, fiát, Gimes Miklóst a Nagy Imre-perben kivégezték, ő maga Svájcba akart emigrálni lányához. Útlevelekérelmét azonban többször elutasították, 1960-ban öngyilkos lett.

A konszolidáció éveiben a Lipót több olyan szakembernek nyújtott munkahelyet, akik politikai okokból nem kaphattak egyetemi katedrát. '56-os szerepvállalása miatt került ide Pataki István, aki a biokémiai kutatólabor vezetője lett, majd 1964-ben a börtönből szabadult Mérei Ferenc, az újjáalakult pszichológiai laboratórium vezetőjeként. Mérei egykori pszichológiai laboratóriuma ma is élő legenda, a hatvanas években többek között itt folyt félig-meddig illegális keretek között pszichoterápiás képzés (hivatalos pszichoterapeuta-képzés ekkor nem volt, viszont szakmai körökben igen nagy volt az elismertsége a Mérei-körhöz hasonló informális, többnyire lakásokon folytatott szemináriumoknak).

A Lipót úgy változott, ahogyan az „elmeügy” éppen alakította. Az ország központi sárgaházába kerültek orvosként, páciensként, munka- vagy egyéb terápiára, „megőrzésre” azok, akiket különféle okokból máshová nem lehetett elhelyezni: használhatatlan katonák, dolgozó családok ápolásra szoruló tagjai, nemkívánatos tagjai, vélt vagy valós üldözöttek, akiket túlhajszoltak, akiket valamilyen módon „betiltottak”, akik olyasmint láttak, amit mások nem, és sorolhatnánk. Mindesetre a Lipótmező lezárt fejezete a bolondság és a pszichiátria magyarországi történetének, amely úgy végződött, ahogy Magyarországon a történetek végződni szoktak: senki nem tudja, mi lesz utána (helyette).

K. M.

nem felel meg a „kommunista” bizonyos kritériumainak, például nincs elég önuralma. Ebben az értelemben a pszichiátria emlékeztet ugyan a Rákosi-korszak „kommunista” börtöneire („megvádolnak hazugsággal”), a „kihallgatás” célja mégsem az ítélettel felérő beismerő vallomás. A pszichiátria „terápiás helyzete” valójában próbatétel, ahol a „jelölt” ideológiai-erkölcsi alkalmasságát tesztelik. Ennek némileg ellentmond egy másik, szintén lehetséges értelmezés. Amennyiben ezzel a módszerrel „az elmeorvosok egyetlen beteget sem tudnak meggyógyítani”, a pszichiáterek valóban azok, akiknek Erzsébet gondolja őket: a „reakció” börtönőrei, a pszichiátriai intézet pedig a szocialista társadalomban létező burzsoá sziget. Ha a kommunisztát balsorsa ide veti, ahogyan az Erzsébettel is történt, „dialektikus materialistaként” kérdezetve, meggyőző érvekkel kivitatkozta magát a börtönből, méghozzá úgy, hogy börtönőreiből elvtársat csinál. Ebben az esetben a helyzet fordított: Erzsébet az orvos és a pszichiáter a beteg, a „reakció” (a pszichiátria) csak addig tartja elmebetegnek a kommunisztát, ameddig maga is meggyőződik a lenini tanok helyességéről. A levelezésben tehát a pszichiátria státusza ambivalens: egyszerre képviseli a „kommunistát” és az „imperialistát”, e furcsa ellentmondás azonban egyik levelezőpartner ré-

széről sem reflektált. Bár úgy tűnik, Erzsébet inkább az utóbbi („imperialista pszichiátria”) értelemben olvassa Miklós sorait:

„Kedves Miklós!

Nem tudtalak a héten telefonon felhívni, mivel kezelést kaptam. A leveleket sem volt módomban postára adni, mert sockot kaptam, és egész héten kapom is. Ha nem lesz terhedre, gyere el hozzám, és személyesen átadom a leveleket. (...) Általában két hétig tart egy altatási kúra. Régen alig vették le rólam a villanyt, rögtön felültem, és utána sem voltam álmos. Ebből látod, itt alkalmazkodni csak akkor lehetett volna, ha 1938–1944-ig nem lett volna Hitler uralmon. Az egyeduralom, a felülről való diktálás meg még nagyon sok helyi viseli nyomait.”

Erzsébet tehát a pszichiátria terápiáját a fasiszták módszereivel azonosítja, hősiiesen tűri a kezelésnek álcázott kínzásokat. A Miklóssal folytatott beszélgetésekkel összhangban mégis „belátja”, hogy az osztályharcok történetében sem tűnik el nyomtalanul a múlt, ám a pszichiátria gyakorlatában fennmaradt „fasiszmust” a jó kommunista éppen olyan türelemmel viseli, ahogyan egykor a börtönbéli kínzásokat.

Csábító ideológiák: „Tegyük fel, hogy ez a két orvos tényleg amerikai kém”

A lassan egyéves múltra tekintő levelezések, beszélgetések azonban hosszú távon mégis hatástalanok maradnak. Erzsébet egy ideig (a kórrajz szerint általában 2-3 hétig) békésen tűri a bezártságot és a kezelést, olvas, oroszul tanul, sikeresen nyelvvizsgázik, majd elveszíti a fejét, követeli, hogy engedjék ki, dühében fenyegetőzik, orvosait reakciónak, fasisztának vagy kapitalistának nevezi. A pszichiáterek a már ismert módon elektrosokkal kezelik e tüneteket. Miklós viszont új terápiás eljárást alkalmaz. Ezúttal az orvosnak ír levelet.

„Kedves Bóhm elvtárs!

Erzsitől postán a mellékelt levelet kaptam. Használat után szíveskedjék visszaküldeni.

Válaszom Önnek továbbítom. Legjobb belátására bízom, hogy azt a betegnek továbbítja-e, vagy sem. Próbálja ki, ebből baj nem származhat. Hátha fog használni. Ha nem használna, amit nem hiszek, majd használni a következő.

Nincs olyan doxasma, amelyet ne lehetne előbb vagy utóbb észérvekkel erkölcsi kutyaszorítóba kényszeríteni, és rákényszeríteni a beteget annak feladására.

Próbálja ki, kísérletezzék! (...) Ne tegyenek majd úgy, mintha nem tudnának a levél beküldéséről. (...) Az első levél fog a betegből epileptoid reakciókat kiváltani, sőt gyanakvást is. Főleg az a sor, hogy a levelet odaadhatja az orvosoknak. (...) A második levél megnyugtató hatású. A beteg aggódni fog elmeállapotom miatt. Önök nyugtassák meg, hogy jó állapotban vagyok. Ez a második levél politikailag önvédelmi, szekszuálisan (sic!) ambivalens. A betegre vonzó hatást gyakorol, de – fonák fordítással – gyanakvást is szül.

Kísérletezzenek!

Kísérletezzenek!

Ebből semmi baj nem származhatik. Ha én nem kísérletezhetem, legalább Maguk csinálják. Mondják rólam az Erzsinek azt, hogy nem tartanak elmebetegnek, csak egy csapodár férfinak, aki magához vonzza a nőket, aztán otthagyja.

Szívélyes üdvözzel:

S... Miklós

Telefon: ...”

Miklós tehát az orvosok előtt is színt vall, előlép mint alternatív terapeuta. A pszichiáterek meggyőzését a továbbiakban nem Erzsébetre bízta, ő maga kívánja demonstrálni orvosként és megújult kommunistaként, hogy nem

ES- és Hibernál-kezelés, hanem a helyes ideológia vezet a páciens gyógyulásához. „Fonák fordítással” azonban Miklós a pszichiátereket is beavatja a kommunista pszichoterápia módszertanába, kollégaként „klinikai anyagon”, Erzsébet állapotának, viselkedésének befolyásolásán keresztül akarja bemutatni, hogy a két ideológia közül melyik alkalmasabb a gyógyításra. A „polgári” és a lenini tanok ezúttal pszichoterápiás módszerekkel hadakoznak. Továbbá Miklós „férfiasan” bevallja a kapitalista kollégáknak, hogy az ideológiai terápia eszköztárában a politika mellett a csábítás is szerepel (pontosabban a csábítás csábítása). A szexualitás természetesen nem valódi (legépelni is nehéz, amint fentebb olvashatjuk), pusztán terápiás célokat szolgál. Nem tudhatjuk, az orvosok odaadták-e Erzsébetnek a leveleket, és azt sem, hogy vajon Miklós hogyan vélekedett Erzsébet bátyjáról és annak „gyámkodásáról”. Történetünk szempontjából azonban mindenképp figyelemre méltó Miklós új eljárása. Az első „epileptoid reakciókat” kiváltó levélből idézek:

„Tegyük fel, hogy ez a két orvos tényleg amerikai kém. Akkor ennek a két kémnek te segítettél igazolni olyan gyógyászati módszereket, amellyel bármelyik kommunistát egész életére ketrecren lehet tartani. Hát ezt jól megcsináltad. Persze én tudom, hogy ezt szándékosan ellenére tetted. De hát *szándékosan ellenére mégiscsak segítettél nekik, barátom!* Mármint felteszem neked a kérdést: igazságos dolog lenne, ha én ezért téged, mivel nekik segítettél, szintén amerikai kémnek tekintenének?”

A koncepciók perek és talán a valóság forgatókönyveiből ismerős lehet a jelenség: Erzsébet tudhatta, hogy számos kommunista hite nem volt olyan erős, hogy ellenálljon a kínzásoknak, behódolt a nyilas csendőröknek. Az ilyen kommunistát titokban beszervezte a csendőrség: figyelte, majd feljelentette saját elvtársait. Erzsébetnek arról is tudomása lehetett, hogy olyanok is akadtak – ha más nem, éppen a jelenlegi pártfőtitkár –, akik ezt nem tették meg, kiállták a kínzásokat, mégis koholt vádak alapján töltöttek éveket börtönben. Miklós tehát visszavezeti elvtársát a sztálinista évekbe, de ezúttal Erzsébetet éri a fenyegető vádak: a reakció elleni harc áldozat-hőse bűnössé válik, és/vagy a kommunisták áldozatává. Ne feledjük azonban, hogy Miklós „kettős ügynök”, a fenti levél elsőként a pszichiáterek kezébe került, ő maga az ilyen politikai „sokkterápiát” az ES-kezeléssel egyenértékűnek véli, a hatás is ugyanaz, mesterségesen kiváltott „epileptoid reakció”. Miklós levele a pszichiáterek előtt azt szándékosan bemutatni, hogy a Rákosi-korszak politikai gyakorlata az,

ami „sokkoló” hatású, Erzsébet tünetei és a pszichiátriai kezelés elvei mögött egyaránt az ilyen gyakorlatok elfogadása áll. A levél egyrészt terápiás céllal Erzsébetet helyezi a bűnös szerepébe, hogy a „beteg” saját személyén tapasztalja meg a koncepciók perek áldozatainak sorsát. A pszichiáterek előtt bemutatott terápia pedig illusztrálja, hogy a páciens „doxasmája” nem kóros személyiség, hanem káros politikai gyakorlat talaján jön létre. Erzsébet számára a pszichiátereket helyezi az „imperialista” szerepébe, a pszichiátriai kezelés pedig a nyilasok börtönével analóg: aki fogolyként kiszolgálja a nyilasuralmat, azaz a kínzók elvárásainak megfelelően viselkedik, maga is a rendszer támogatója. Azonban a pszichiátriai kezelés egyúttal a kommunisták börtönét is megidézi, Miklós a „vádaskodó kommunista” szerepében „lepaktál” az imperialista pszichiáterekkel, a levél- és vitaterápiát koncepciók perré alakítja. Így a pszichiátria továbbra is az imperializmus szigete a szocializmusban: olyan eljárás helyszíne, amelyben Miklós és az orvosok, a Rákosi-ideológia és a nyilasuralom összemoshatók, pontosabban felmutatható a két diktatúra analóg természete. Végül is akárhonnán nézzük: áldozatból bűnös lesz, az elvtársból ellenség.

A pszichiáterekre bízott másik levélben Miklós szándékosan visszavonja ezt a feltételezést, és az elvtársnő helyett a nőt szólítja meg:

„Csak most látom, hogy tényleg az orvosoknak volt igazuk. Az én látogatásom váltotta ki belőled a gyanakvást és a türelmetlenséget. Emlékezz csak rá, amikor először találkoztunk, már felmerült benned a gyanakvás, hogy nem mint férfit küldtek-e ide engem, hogy téged mint nőt elcsábítson. (...) Igaz, hogy senki se küldött oda. De hát tudod, hogy milyen egy ilyen beteges nőszerető ember. (...) Hogy vonzódom-e hozzád mint nőhöz? Magam sem tudom. Minden nőhöz vonzódom, aki kedves és jó elvtárs. (...) Nem te voltál türelmetlen legutóbbi találkozásunk alkalmával, hanem én. Nem mondtam igazat az előző levélben sem. Amikor te az én türelmetlenségem miatt dühbe gurultál, rögtön azt gondoltam, telve gyanakvással, vajon nem együtt dolgozol-e ezekkel a burzsoá orvosokkal valami sötét ügyben. Ha másért nem, hát azért, hogy elmeegógyintézetbe kerüljek. (...) Csak bevallom, nekem mint férfinak kisebbségi érzésem van. S tartok tőle, hogy bennem mint férfiban esetleg csalódni fogsz. Te tapasztalatból tudod, hozzád se nyúltam, nem is tettem célzást. Nagyon hideg férfi vagyok. (...) Szeretem, ha szeretnek, de csak késve viszonzom. Úgyhogy ne legyenek rólam ábrándjaid. Sok türelmet és szeretetet fogsz rám fecsérelni, és

csak jóval később kapod vissza. A te érdeked, hogy ne zavarjalak. Ha persze nyugtalankodol állapotom miatt, amilyen jó lélek vagy, akkor hívjál föl lakástelefonomon, minden délután otthon vagyok.”

Miklós tehát önkritikát gyakorol. Erzsébet megtapasztalhatja, milyen érzés felszabadulni a vád alól, ha a vádló beismeri, hogy tévedett (a párt sem tévedhetetlen), és azt is, hogy Miklós nincs ellene, tehát mégis vele van. Nem tudjuk természetesen, hogy Erzsébethez végül eljutottak-e ezek a sorok, vagy sem, néhány levél valamilyen okból a kórrajz részévé vált, a többi tartalmát azonban nem ismerjük. A ránk maradt levelekből derül ki, hogy Miklós és Erzsébet gyakran találkoztak személyesen és beszéltek telefonon is, a beszélgetések tematikájára is kizárólag innen következtethetünk. Erzsébet, Miklós és a többi szereplő sorsa szempontjából egyáltalán nem mellékes, hogy milyen hatása volt a fenti terápiának és (ál)csábítási kísérletnek, azonban erről nincs információnk. A történet és az elemzés szempontjából azonban Miklós levelei akkor is fontosak, ha Erzsébet sosem kapta meg őket. Egyrészt ugyanis tartalmazzák Miklós elképzeléseit a „kommunista pszichoterápia” elveiről és módszertanáról, a pszichiátriáról és Erzsébetéről, másrészt utalnak Erzsébet nézeteire és reakcióira. Mivel nem tehetünk mást, el kell fogadnunk tényként, hogy Erzsébet korábban Miklóst „imperialista csábítónak” gondolta, akit üldözői küldtek. Ez az információ akkor is lényeges, ha pusztán Miklós feltételezésein alapul. Maradjunk tehát annyiban, hogy Miklós úgy tudja, Erzsébet őt valamikor az imperialisták által küldött csábítónak nézte.

Ebben az x nélküli „szekszualitásban” tehát az elvtársi álarc nemcsak „imperialista kém” rejthet, hanem egy sokkal veszélyesebb valamit: férfit. Továbbá felmerül, hogy Erzsébet szerint Miklós esetleg elmebeteg, legalábbis a levél feladója erre számít, mint azt fentebb, a pszichiátereknek írt levél instrukcióiban láthattuk. Miklós bevonta a pszichiátereket is a játékba, utasításai szerint az orvosoknak el kell oszlatniuk Erzsébet aggodalmait, meg kell nyugtatniuk Erzsébetet: Miklós nem elmebeteg, csak egyszerű nőcsábász. Nem könnyű kérdés, hogy mit akar Miklós ezzel az álcsábítási kísérlettel, miben látja az eljárás gyógyító hatását. Mindenesetre Erzsébet tudta nélkül megvalósítja azt, amitől Erzsébet félt: a pszichiáterekkel („imperialistákkal”) szövetkezve valamilyen hátsó szándékkal Erzsébet elcsábítására törekszik.

Erzsébet szemszögéből tehát az imperialistáknak érdekük lehet, hogy Miklós őt elcsábítsa, másrészt, ha Miklós csábítónak tűnik, az csak azért lehetséges, mert az imperialistáknak dolgozik. Az elvtársi viszony mellett tehát meg-

jelenik valami más: Erzsébet gyanúja arra irányul, hogy Miklós szándékai nem tiszták (nem tisztán elvtársiak).

Miklós, feloldva az „első levél” által gerjesztett sokkoló érzéseket, „leleplezi” eljárását, „bevallja”, hogy ő maga az, aki indulatos és türelmetlen, és aki dühében Erzsébetről feltételezi, hogy a pszichiáterekkel összejátszva őt, Miklóst, elmegyógyintézetbe akarja juttatni. A színjáték természetesen Erzsébet és bátyja viszonyára emlékeztet, Miklós Erzsébetet helyezi a „képzelt báty” szerepébe, így Miklós bőrére megy a játék. Egyúttal bevallja azt is, hogy feltételezései tévesek (ezt maga Erzsébet tudhatja a legjobban), valamint hogy ezek a téves elképzelések politikai türelmetlenségből, kontrollálatlan indulatokból adódnak. Az analógia arra utal, hogy Erzsébet („Miklós”) saját „kommunistaságával” kapcsolatosan érez bizonytalanságot, ezért bátyját („Erzsébetet”) és bátyjával („Erzsébettel”) összefüggésben a pszichiátereket vádolja „fasizmus-sal”. Miklós egy korábbi levelében ezzel kapcsolatban a következőket írja:

„Aki mindenkire gyanakszik, az túl rosszat képzel a többiekéről, és túl jót magáról. Nem látja magában a rosszat, azt másba képzele bele. Csak azért mondtam ezt, mert kérdezted, hogy tudok magamon eluralkodni. Hát így, hogy állandóan küzdök beképzelési, nagyzási tendenciáim ellen, s mindig vigyázok a módra, ahogyan bírálok.”

A személyi kultusz eszerint bárkiben (bármely kommunistán) felbukkanhat, a kommunistának állandóan küzdenie kell „beképzelési, nagyzási tendenciái” ellen. A „rossz”, amit a gyanakvó kommunista magában nem lát, ezért másba képzele: az imperializmus, illetve az imperialista kémtevékenység. Jelen esetben ugyanis ez a „koholt vádak” alapja (lehetne éppen más is: szabotázs, munkakerülés, kispolgári erkölcsök stb.). A kommunistán rejtőző fel nem ismert imperialista nemcsak az elnyomott osztályokat vagy a leigázott népeket zsákmányolhatja ki, hanem (és elsősorban) saját elvtársait. Amennyiben ez az imperialista kém, akkor az „elvtársak” közé épülve nem a köz, hanem a saját hasznát lesi, kifigyeli, hogyan lehetne rést ütni a szabadság-egyenlőség közösségén.

Miklós tehát Erzsébettel a bolondját járattja. Bemutatja, hogy a pszichiátriai „kémhistoriában” felcserélhetőek a szerepek, bárki megvádolható, bárki vádolhat, ha a kommunista-imperialista viszony nem átlátható és reflektált. E levelek azonban szerelmes levelek, a kommunista-imperialista dialektikán kívül más, bár kétségtelenül nagyon hasonló viszonyt is tematizálnak: az elvtársiasságot és a szexualitást. Miklós úgy gondolja, hogy a csábítás segít

Erzsébetnek elhagyni a pszichiátriai osztályt, a levelekben megvallott szerelmi viszony Erzsébetet éppen úgy ráébreszti valamire, mint a „kommunizmus” fentebb részletezett (pszicho)dinamikája. Miklós feltételezi, hogy Erzsébet e második „politikailag önvádolás és szexuálisan ambivalens” levelet olvasva gyanút fog a szerző elmeállapotát illetően, a pszichiáterekre bízza az ítélet kimondását: „nem bolond, csak nőcsábász”. A kommunizmus „dinamikája” tehát megenged olyan elhajlásokat, ahol az elvtársi viszony (jelen esetben Miklós és Erzsébet, valamint Erzsébet és bátyja között) bűnös és áldozat, vádló és elítélt, imperialista és kommunista kapcsolattá alakul. Miklós levelei szerint az ilyen „ideológiai” elhajlások miatt tartózkodik Erzsébet évek óta pszichiátriai intézetben. Az erre való reflexión túl további terápiás hatással lehet a csábítás. Miklós tehát kimondatlanul is feltételezi, hogy az elvtársi viszonyba eleve „kódolt” imperialista-kommunista dialektika a szerelmi kapcsolatban megszűnik. A „leleplezés” kettős: egyrészt bemutatja, hogy az „imperialista” a kommunistánban rejtőzik, másrészt azt is bemutatja, hogy az elvtársi kapcsolat részéről a csábítást rejtegeti. Miklós tehát leválasztja a párkapcsolatot az elvtársi viszonyról, „bevallja”, hogy valóban vonzódik Erzsébethez, azonban e vonzalomnak semmi köze sincs az „imperializmushoz” (nem az imperialisták küldték csábítóként), noha kétségtelen, hogy érzelmeit eddig az elvtársi viszonytal leplezte (aminek, ahogy fentebb láthattuk, *eredendően* köze van az imperializmushoz).

Ezen a terepen Erzsébet és Miklós sem lehetnek ellenfelek, elvtársként természetesen bármelyikükkel kapcsolatban felmerülhet a kémgyanú, ha a másik nem küzd elég eredményesen „nagyzási tendenciái” ellen (lásd fentebb). Férfi és nő kapcsolatában azonban nem lehet helye „imperializmusnak”, vagy ha igen, akkor abból a fenti értelemben „elvtársi” viszony lesz: potenciálisan tartalmazza a Másik (az „elvtárs”) kizsákmányolását és leigázását. A kommunista Don Juan „kövendége” a minduntalan talpra álló Sztálin-szobor. A „nőcsábász” Miklós tehát teljesen ártatlan, szándékai tiszták, hiszen *per definitionem* mentesek az „imperializmustól”. A szerelmes levél „kisebbrendűségi érzésekkel küzdő”, „hideg” lovagja Erzsébetet kéri föl a csábításra, az elvtársi viszonyból egy olyan kapcsolatba hívja, ahol nem létezik „imperializmus”.

Ha mindezt Erzsébet nézőpontjából vizsgáljuk, a kérdés az, hogy miért fenyegető Miklós férfiként, miért lehet érdekük az imperialistáknak, hogy Erzsébetet egy férfi elcsábítsa, illetve a csábítás miért tűnik „imperializmusnak”. A csábítás itt amolyan kémtevékenység: a vallomás veszélyét rejti, az „elcsábult” alany elárulhat olyan dolgo-

kat, amelyeket egyéb eszközökkel nem lehetne kiszedni belőle. Erzsébet esetében e „dolgok” a „kommunistasággal” lehetnek kapcsolatban (hiszen a csábító imperialista). Erzsébet félelme tehát Miklós álláspontjának inverze. Itt az erotikus kapcsolat tartalmazza az „imperializmust”, az elvtársi viszony pedig kizárja. Az imperialista ugyanis *bódító*. Legyen nő, férfi vagy kínvallató, magának akarja a másikat. A Karinthy Frigyes által megfogalmazott paradoxont az elvtársi viszony oldja fel. Nő és férfi azért nem értheti meg egymást, mert eredendően mást akarnak: a nő a férfit, a férfi pedig a nőt; az elvtársi viszony azonban *elvé* kizárja az erotikát. A nemiség itt mindenképp börtön, a szerelmi vallomás éppen úgy az elvtársiasság elárulása, mint a kínvallatók előtt tett vallomások. Éppen ezért mindkettő rendkívül csábító, a szenvedés megszűnését ígéri, és a megsemmisülést/beteljesülést. Az elvtársi kapcsolatban – miután az nem tartalmazza az erotika paradoxonát – a felek nem a másokban keresik azt, amit nem birtokolhatnak, *ugyanazt* akarják: kommunizmust.

Elvtársiasság és erotika tehát, Miklós és Erzsébet „elméletében” egyaránt, kölcsönösen kizárják egymást. A két nézőpont és a kétfajta viszony azonban egymást tükrözi: a szerelem oldaláról nézve az elvtársi kapcsolat „imperialista”, az elvtársiasság oldaláról pedig a szerelem. Az „imperializmus” (ahogy Miklós gondolhatja) a szerelmi viszonyt azonnal elvtársi viszonyra alakítja, ahol a felek potenciális kémek és diktátorok. Ugyanakkor az elvtársi viszonyokban óhatatlanul felbukkanó, jobb esetben kontroll alatt tartott „személyi kultusz” a szerelemben szűnhet meg teljesen. A személy „kultusza” azonban maga a személy (mondhatná Erzsébet), aki az elvtársi viszonyban létezik, a szerelemben (vagy a „fasizmusban”) a Másik imperializmusának engedve *megszűnik*. Ebben az értelemben kommunista az, aki hisz abban, hogy e sűrű és feloldhatatlan ellentmondások valaha megszűnhetnek úgy, hogy a személyről leválik a „kultusz”, a beteljesedésről leválik a megsemmisülés: a személy kiteljesedik, s ezzel kultusza is megsemmisül – egyszer majd, a kommunizmusban.

Epilógus

Nem tudjuk, hogyan végződött Erzsébet terápiája, ahogyan azt sem, hogy egyáltalán kézhez kapta-e ezeket a leveleket. Annyit tudunk, hogy 1961-ben, egy szép napon, hosszan tartó jó magaviselete jutalmául szabadságra hazaengedték. Három évvel később, 1964-ben az orvos feljegyzi, hogy „szabadságáról évek óta nem jelentkezett. Létszámból kiírjuk.”

Egy évvel korábban, 1963-ban, Erzsébet egy képeslappal adott életjelt magáról. Pár sorban közli, hogy munkát akar vállalni, arra kéri orvosait, szabadítsák fel a gyámság alól. A fizikai távolság miatt a szokásos szankció ezúttal elmaradt. A kórrajz dokumentációja szerint azonban kérése nem teljesült, 1962-es dátummal egy bírósági végzés másolatát találjuk a kórrajz lapjai között, miszerint Erzsébet „ügyei önálló intézésére továbbra sem alkalmas, kinevezett gyámja ...” (itt bátyja neve olvasható).

A rendelkezésünkre álló adatok alapján Erzsébet a pszichiátria kritériuma szerint nem gyógyult meg, s úgy tűnik, Miklós és a pszichiáterek vélt vagy valós kooperációja is hatástalan maradt. A páciens „ideiglenesen” van szabadlábban, tulajdonképpen megszökött a kezelésektől. A pszichiátria nézőpontjából Erzsébet szkizofrén, irreális világban él, *doxasmákat* hangoztat, azaz nézetei kóros személyiségéből adódnak, nincs köztük a valósághoz: tulajdonképpen értelmetlenek, vagy legalábbis nem felelnek meg a normatív realitáskritériumoknak. A fentiek és a vaskos kórrajz teljes szövegének ismeretében sem egyszerű megfogalmazni, pontosan mi az, amit a pszichiáterek betegségnek minősítenek. Bizonyos, hogy a börtön- és a koncentrációtábor-élmények rémképszerű visszatérése a kor diagnosztikája szerint (itt legalábbis) nem lehet a valóság része („schizophrenia”), a feldolgozatlan, feldolgozhatatlan múlt felbukkanása irreális, „lehetetlen”, kóros elme önkényes terméke. Nehezebb megítélni a „politikai doxasmák” pszichiátriai státuszát, erről a kórrajz hiányos információkkal szolgál. Nem derül ki, hogy Erzsébet politikai nézeteinek mely elemeit tekintik az orvosok téveszmének, netán egészében kórosnak minősítik-e Erzsébet „kommunizmusát”. Annyi bizonyos viszont, hogy az Erzsébet által hangoztatott politikai nézetek adott korban helyen, és adott személyek részéről legitimnek tekinthetők. Erzsébet eszerint vagy nincs a megfelelő pozícióban (például adminisztrátorként, egyszerű párttagként nem bírálhatja a pártvezetést), és/vagy elképzelései anakronisztikusak: 1959-ben, három évvel az (ellen)forradalom után a Rákosi-diktatúra ideológiája éppen úgy téveszmének minősül, mintha valaki (mondjuk) fáraónak képzelné magát. Ebben az értelemben ugyancsak a közelmúlt felbukkanása minősül pszichopatológiának.

Miklós és a pszichiátria eljárásának különbözősége éppen a doxasma fogalmának értelmezésében mutatkozik meg. Az orvosok szerint a téveszme (mint orvosi fogalom) bizonyos elképzelések önkényességére, irreálisára utal; Miklós terminológiájában ideológiát jelent, olyan magyarázó elvet, ami a személy történelmi és osztályhelyzetéből vezethető le, és amely érvekkel (a „helyzet” átértelmezé-

sével) megváltoztatható. A pszichiátria nézőpontjából Erzsébet személyisége beteg, az „anakronizmus” e betegség tünete; Miklós nézőpontjából adott kor adott ideológiája beteg és betegítő, az „anakronizmus” maga a betegség. Mindez azonban a terapeuták véleménye, akik Erzsébetet ideológiai vagy pszichopatológiai okokból a páciens szerepébe helyezték. Ha Erzsébet szemszögéből nézzük e történetet, azt mondhatjuk, hogy kommunizmusa nem irreális, inkább illegális.

Láthattuk, hogy a levelekkel folytatott ideológiai terápia alapjául szolgáló „pszichoterápiás” elmélet értelmében az „egészség” pusztán labilis kompromisszum „kommunizmus” és „imperializmus” között: a kommunistának valamilyen módon féken kell tartania az eredendően benne (vele) élő imperialistát. A Rákosi-korszak „kommunistája” a saját magában lévő imperialistát elvtársába helyezte, majd bebörtönözte, kivégezte, így azonban „személyként” a kommunista is megszűnt létezni, csupán „kultusza” maradt a gigantikus ércszobrokban. A Kádár-korszak „kommunistája” felismeri a személyi kultusz veszélyeit, észreveszi, hogy e veszély az imperializmus és kommunizmus „dialektikájában” létezik. Belátja, hogy nem tudható, melyik harc a végső, s hogy a „létező szocializmus” megjelenésével szükségképpen élesedik az osztályharc – kívül és belül, a vasfüggönyön innen és túl. A kommunistának asszimilálnia kell az imperialistát, nem pedig kizárni, az imperialista ugyanis nem zárható ki. Ha nem sétálhat be érdeklődő, meggyőzhető vendégként (vagy turistaként), veszélyessé válik: ellenőrzés nélkül, kémként járkal át a határon. Innen nézve a „beteg” Erzsébet az imperialistát kirekeszti (bátyjában és a pártvezetésben véli felfedezni), a kommunistát pedig az ilyen módon „külsővé” vált imperialista börtönébe zárja (pszichiátriai ápolat lesz). E börtön falain csak a kémek vagy a titokban tevékenykedő „illegális” kommunisták

juthatnak át (ki vagy be – attól függően, hogy lefülelték-e őket, vagy sem).

A pszichiátria itt „imperialista”, amennyiben gyötri és fogva tartja a kommunistát; kommunista, amennyiben szankcionálja és féken tartja a személyi kultuszt, továbbá szerelmi postás, hiszen közvetíti Miklós leveleit (legalábbis fel lett kérve erre a szerepre). Olyan közvetítő intézmény, amely megengedi az anakronizmust: egyszerre képes megteremteni több korszak és több rendszer börtönét, és átmenetileg megengedi egymást kizáró viszonyok – az elvtársi és az erotikus – összefonódását. Itt jelenhet meg a „kint” „végeképp” eltörölt múlt: a kommunista itt belebetegedhet a kínzásokba, a hatvanas években is lefülelheti a fasiszta kémeiket, ahogyan azt korábban kötelessége volt megtenni, de ami a legfontosabb: ellenállhat az imperializmus állandó csábítási kísérletének. Az efféle anakronizmusok és összefolyások azonban kizárólag a pszichiátria terében legálisak. Azáltal, hogy az orvosok a diagnózissal és az elzárással a külvilág felé e tartalmakat irreálisra minősítik, Erzsébet felé pedig szankciókkal sújtják, megteremtik azt a világot, ahol a kommunista kizárólag illegálitásban – de mégis – létezhet.

Erzsébet személyében tehát maga a kommunizmus válik illegálissá. A „létező szocializmus”, ahogyan Miklós ideológus leveiben olvashattuk, tartalmazza, kontrollálja és így bizonyos mértékben asszimilálja az „imperializmust”; Erzsébet pedig egy nem létező szocializmus (a kommunizmus) ideológusa, egy olyan (nem létező) valóságé, amely nem ismeri el az „imperializmus” létjogosultságát, ellenáll a kompromisszumok csábításainak.

A kórrajzon dokumentált kezelés tehát sikertelen maradt, a beteg állapota „változatlan”, PB-tag bátyja gyámsága alatt Erzsébet illegális kommunistaként bujkál a Kádár-korszak Magyarországon: munkát nem kap, és bármikor feljelenthetik orvosainál.

1 Ezúton is köszönöm dr. Hardy Júliának kritikai észrevételeit, a pszichiátriai fogalmak és az orvosi szemlélet értelmezéséhez nyújtott segítségét.

2 A kórrajzok az OPNI engedélyével váltak a kutatás számára hozzáférhetővé. A kórrajzokon szereplő személyes adatokat természetesen nem közöltük, illetve szükség esetén megváltoztattuk.

